

дилганы хөгжүүлээр, б
 бот-эргэлт үзүүлснээр
 гышын чок нөхтөрсдир
 чреглүүн жүр-дуузалы
 турар. Бузургуулсны ор
 заастайрныг болгаш
 ажлыгч коллективт
 амьдралынга ямалч
 нун кжи бүрүү
 болгун бүзургуулсны
 лут эзэн кылдыр хөөр
 хөөртөрсн нөхтөрсдир
 лын байлзалаарн тург
 эргөжөө чутула.

(Уланцэс-2-ги арьд)

И. И.

Ном болгаш номчукчу

«ТАНАА-ХЕРЕЛ»-БИЛЕ ТАНЫШКАШ...

Бастик ада-өгөсөдөрүмүзү саргайган салгад дымчы артыртып кааны уелетип куйлуртартып келген бирөөнү — тоолдар. Эң кыялыгы чөчкөн кыялыгы тайык магады, даяны даяны, кайдык-даа дайыны кайдык, харын-даа оларын уузулган, ара-абаты, ичкү сураг-таргыт маалыры апар эрес, дилди, чүрөктү, элди дивес үзө-сүрүтүт, ук, саа-салгалы — карачыл кийилерин мактап, йөрөп турар тоолдар бөгүтө чедир үлөсү аайы-биле чаартып-лаа чор-за, биске чедир келгенге таарымын, оларын ытып,

тоолдар чораян мергеннерге болгаш оларын чымд бижире кызымдарга өөрүп четтиргенин алаердин чорур бис.

Ындыг тоолдарын бирөөнү — тыва улустун маалдыгы тоолу «Даш-Хүрел» атыгы Танаа-Херел». Моон мурунда ук тоолдуу проза-жыткан хевирин номчул турган болуусуна, бо улаада оон бир чаа шүтүктүн хевирин тына номучулардаа четкен.

Мындыг аныктыг чонун арты, пезин шүтүк дымчы кижери — нарын болгаш харысалагалыг ажал дээрин билдирер.

Ону кайы-бир шүтүкчү тура-лаан аайы-биле шүтүкчү хуул, дур ажазы билдирер. Чүте дие, ол уенин тоолуулууну кичирер ажал чораян аянык артырбас болза, тоолдуу шүтүкчү урелип, харын-даа чигинчиге чорукка чедирер болур.

Тоолдуу шүтүк аяныгы шил-чидил тура, бистик хомчул, сурагыг чоталчыларын-тын бирээни Монгуш Борохон-сич Кенин-Лопсан үстүндө негелдесеря сагааны киден:

Шыаан ам!
Бурунчук мурунда,
Булуттуг дээр алаанга,

Эртегики эртезиңде,
Эге табын турар шагда,
Ирт, серге мыйыстары
Ири джун турар шагда,
Буга, шары мыйыстары
Бустун тогаш турар шагда...
Кандыг-даа тыва тоол мн-чаар алаерды билер бис. Ын-чалла-даа үстүндө кигиргенас одурулар шүтүк дүртүм-биле бижиткени-даа, тоолдуу кол эгелешкенин тода, шыны, биле дымчылар турарын эскерип каар бис. Бо өөрүк ук тоолдуу шүтүктүн авторун чедирер дие, хөөрөдиг чок, Моно шүтүктүн бижир

дизип автор барын-ла дөртен ажал тыл иштинде орадаагыл келген бооп турар. Кызыл кыгаш ажал-иштин түнелени автор-биле номучулдар бистер уежир ужурут бис. Тоолдуу шүтүктүн аяныгы ажал-мерген одурулар көвей.

«Чазын туткан холудан
Чалбыраштар кыза берген,
Согуя туткан холудан
Соланчылар үнүп келген».

Ук тоолдуу элэли болгаш школа назылыг урууларга ба-раалгаш турар болганда, мыаа туруктарын турааны бир анык чедирелтиг. Булулук-ла тоолуругу аян, хөөрөдиг ту-

Москва чурттуг радионик-нер Александр Тинт — кам-гал ниткелениң эң тергик спортчуларынның бирээни. Ра-дистерин хой хевирлиг мар-галааларынның талазы-биле СССР чемпионаттарына ол сес улаа тикелчи болуп үн-ген. Делегей маргалаалары-га шайнадыг черлерин чан-гыс өбес улаа чаалап ап кел-ген. Делегей чергелиг спорт мастериниң адын алаа тым-сан. Бодунуң эш-өөрү-биле — радиоспортка мынар-биле Москва хоорайнык ДОСААФ радиоклубунуң коллективиг радиостанцияныгга хостуг шактарын ол доктаама эр-тир турар.

А. ЯКОВЛЕВИЧ фотогу.

УЕ БИЛЕ КИЖИ-ДЕНГЕ БАСКАН...

«Эрги хонаштар» деп роман-нык, «Тайыгырдаа чангы», «Чолак-Анчынын чуталары» деп тоолулар болгаш чечен чуталар чыныгылар-биле Эдуард Донгаз биске эки та-ныш. Эрткин чыдың төчү-үзүде оон чаа чогаалы — «Сыны чадым» деп романы ном-чучуларын хуулаа кирген. Ол номчу улус согурулал-биле номчул тайыкшан, үстү-үлүмүн дугайында чуталас-дым.

«Сыны чадым» авторунуң шымак бижиткенин чогаал-дыр деп билдир. Моон му-рунда парадонтинг чогаал-дыл-доога, утка-шына-рын-даа талазы-биле «Сыны чадымга» четпес-тир деп үе-лел кылдым.

«Уел Уел! Мангырмын, ту-гуртунуң. Диктиктиңен хас-тар ылашк шүжүк эрте бээ-рин билдирмес-тир...».

НОМЧУКЧУГА БЕЛЕК

Улуг хемээлдиг тыва тоол-дарын бирээни бар-ла дуга-рыла шүтүктөн бижире бол-ганда, номчукчуларга оң со-лул болуп турары чуталас. Чогаалчы М. Кенин-Лопсан одуруларын колдуулаа сес-ажык үнерлиг кылдыр би-жирер орадаагыл, мылаа-даа чеди, ток, он ажык үн-нерли-даа таварып турар. Шүтүктүн тоол илангыя тоолу алгашыл мдар кижиге болгаш таарып, адат-тыгыр болур.

Бодунуң чамдык эскер-лериниң борта чуталган ко-ройн. Тоол кезек-кезек кыска тоолдар эвес, чангыс тоол бо-лганда, ому келерге туу, элдеринге алаа чута аттары берген номчукчуң согурула-рын кудулаагыл болур.

«Шыаан ам» дээш улаштыр-ла тайгалар чокка мыаа бөөрге, солун болгай. Кажан беш удуз тайгаларыл кааптарга, утказы бичире бээр-дир.

Чамдык кагылач одуруларга база таварып турар.

«Тениң дагыр мыйзың
Дээрге шаштыгып турар шагда...
Калбак түвө хоуу кырал,
Хадып эстен турар шагда...».

Тениң мыйзың дагыр бо-лс, чангыс аял аткаар этепке болгаш бораак хавактыг бо-лур. «Кырал» деп сөс туру-жунда эвес, «Кейби», «дур-гаар» дээр болза «таарыж», «Чылан» солот өдүп албас дээриниң орунуга «эрте ал-бас» дээр болза улам тола боор аяк. «Хүргү» олгу дээр алаагыл аян, олгунуң

дүрү-хевир дээрин билди-мес, «Хүте чылымас», отка чыгыр, «сөгелениң» дээр турган. «Шалба чангыс» дээр база чиктиг. «Чүзү сыл-мас» дивес, оож, сылал бол-лур. Денин карас-биле хөө-чүр үдө тымылган «шын» деп сөстү тоолдарга ажалгазын турган.

Танаа-Херел мырлай бичи-турган, олагалыг борт кедик-ден дээрин бугурунгу эвес. Бурунчук өгүдүлүмдү аян-лет чораян кижилерден чүте ною одага, чирелит бөртүгү келер турган.

Он берге ардыга «тыртар-ла» деп сөстү дээр улаа ка-таптай. Ол-ла ардыга мын-диг сөстөр бар:

«Арга болган аяк хээлиң
Ачы саалаң астырмышың».

Саалактын хээлери аркага кайып даялажыр. Он үчкү ар-дыга «шын» чымылалдыг дээриниң орунуга «оожу-мн-ам» дээр дээр. «Бенч ол-лур» дивес, «кунту» дээр турган.

Тоолдуу халуу эрттир кызы-рышкан ири бе деп бодадым. Ону доштулааган, «ирги аян», «барып-тыр оң» деп аянчы-дылганы хой кигирген болза эки хире. Тоолдуу шүтүктөн бижирер дээр, ону шүтүг аянык ажалгазын шилдирткен, алаа тоолданылган кам кат-тап сайыраңгай болдулары деп синал турар мен. Тоолдуу шүтүктөн бижирерге орукту ажалган чогаалчыга өөрүп четтирериниң алаердыг ужу-рут бис. Тоол аян — номчуктуга улуг белек.

В. САГААН-ООЛ.

МЕРГЕЖИЛЧЕ БАЗЫМ

Эдуард Донгаз «Сыны ча-ды» деп номун көдүз чогаал-амдыралыгга турскааткан. Чогаалчы композициялыг тургузууда демелексечиг чүтү болза, үе дугайында кирилден ажалгазын болур. Ындыгыг кол маалыларын амыралык ажал-бүрү уелер-де көргүстүгөн. Хой болуш-чуларын чымы, салары мыла-мыла тургунтарга тавары-тыгыг чогаалдыг идеализм болгаш соодажыг чыгырып турар. Романың улуг-бис сюжет шүтүмүрү хой ала-лардыг, Маада Улуг-Алтын, нешилер Хайдактарын, Шалбааның салым-чолун көргүстүгөн-даа; экинчилер Шалбааның, Могат-оолду, оларын авалары Хайдактар, Кежи оларын амыралык бижире-даа; колхозтуң күш-ажылы бажыларын чыгытка-лаа; коммунисттер ажал-хөөрн тоожаны-даа мыла-мыла турар.

Амдыралыг оруктары бөлүрлөжүп турар маал-дар бар. Чижээ, Улуг-Аяк — Кайыгыр-оол — Шалбаи,

Могат-оол — Дакпай — оон олгу Шаридиңи. Оон-биле чергелештир оларын урул-ларың оруктары бөлүрлөжү бээр. Ындыгыг маалыларын ажал-чагы-даа, салым-даа амыралык ажал-бүрү уелер-де алыс-аңгы кылдыр чур-тутууган. Маалыларын бөөрүн, муңгарын, мылаанын, ажалын септелип автор бо-тут илередиң шыдаан.

«Сыны чадым» — дилем хем-чээлдиг чогаал. Билем кол болган ажал чөргөңү сюжет шүтүмүрүнүн арын хары-лаалары эгиз туушкан. Кол маалылар директор, эртеменди Могат-оол Маргевениңиң тургуну Шалбаа Куулароо-нуң овуу-хевирлерин чурт-турган, оларын толелтип маал-шынарын, ажалыг да-рыскалгалымын оозаал чуту-ган турар. Мал чөмөңгү ба-зым чокшак, агаар-болдуу берге чере тус-тук чер усаа-зымың хой турар деп эрте-мендиң саналы ол. Ук айт-рыгын нарын хөөрөдиг-шаа, роман ханы амырал-чы теманы кодуруу турар. Чазы бораып, чазы ханч Бөрү черге чер ажалы сайы-радырың оң салгы салып турар. Мал чөмөңгү кура-лыларын көүдүлдүр согулга-биле, шагда-ла калгыткан Эр-Хавак бугазын ажалгалга кигир даш кызылган турарын чыгыткамы амыралык. Бугаын септеп, арга илдуу турган орта арбай, суу-ло-жуктуг үреленип тараан, чазай дүжүтү ажал алган.

Номада тыва көдөңнүң эр-тен болган ажал амыралык шымыг көргүстүгөн. Маалы-ларын иштин салым-сепки-лиңиң нарын шимчезикени-нур автор тодарай бижир ту-руп. Романың эгизинде тои-чунуң келер оң илдеңг утказын эң чутулаа роолу ажал турар маалдар — экинчилер Шалбаи биле Мо-гат-оол. Тыва артыртын, колхозчуларын, совет ажал-чыларын амыралык өг-бүдө, социал-политика талазы-биле калба-биле чырыдыр автор орадаагыл.

Романда кошкак черлери

база эскерил болур. Чувуң-да мурунда композициялыг хамаарып: маалылар көүдүлүп, чамдык сюжет шү-түмүрү алаертиниле бар-ган. Роман бижириниле бай-лак хевирлерин хой талады, делем чогаалды бижире бо-дот алган автор четте ажал-ла шыдаагыл барган.

Автор бай кижиниң олтууң психоанализи характеристика-нын четте тургузупкан. Оң дагыткы портрет бесте тода эвес. Аян адаттыгандан сес номчукчуң угааныгга ар-тып бээр мылг маалылар романда база бар. Маада пар-ком секретары Орлан Олави-ниң овуу-хевир хамаар-чылар Ону алаагарчы, ора-ныккач ролю шоолуу коду-бей турар. СЭКП райкоу-нур секретары деп эң чер-лерде ат чокка катапталып турар. Ал-менен камгалаар дугайында бодол бар-даа бол-за, ол эки чырыттымын бар-ган.

Чамдык четпестер бар-даа болза, роман авторуң салгы-сепкилиң кодурушкунуң биле бижиткенин деп билдир. Чогаалчык мергежиле дидим базым кылдыган-дыр.

С. ОЮН.

ДАГДЫНЫЧЫЛАР КИЧЭЭЛДЕРИ

Неделениң сөөлү бир ху-куде Бүрен-Аксы ортумак школаның бот-башкылары-ның хурун эрттирер пана-ван. Класстарга башкылар-ның солуттарын советка ко-моол организацианың сек-ретары Н. Салыктың баштап турары «Чалым назым» — «Кы-м» туку советтун тускай эртемендерге элээр кылдыр башкылар коллективиге беш удуз дугурушкан.

Конга кымырт дээр. Бө-рөнчилер чачыл болган шү-гум чыскалыгга үнүп кел-ген. Школа директору Мария Таирова Саражакова бот-башкыларга хурун эрттирер дугайында дуудулаа ном-чаш, кичээлдерин чорудар чалаттырганын-биле таныш-тырган.

Шугум чыскалыгын соон дарый шугуу класстарыг тарап чорупкан. Тос дугаар класска «Кызыл-тук» совет-тун директору В. М. Пирогов районда болгаш төрүн суу-рунда көдүз ажал-агыл ажал-дарың дугайында чуталган берген. Кол зоотехник В. А. Салыктың алдыг класкы-ларга эрттирер кичээлдин теманы — мал ажалы болган. Бодунуң бугаалар мерге-жилди дугайында беш клас-чылар В. Н. Кузның чуту-лаан. Сес дугаар класска ажал-агылдың экономика-нын дугайында чутулаа эконо-мик Н. П. Пирогова чорут-кан. Библиотекарь М. Е. Ке-н.

Кежээң киржикчилерге шугуулаа халат болган. Бирги чери ала-иер коман-дыг ээлик. Кежээңиң еске-лде киржикчилер тус-тус шынааларын алааган. Солук келсе, уугуларын-даа, уугуларын-даа сагы-жыгга чазай сактылымын, болуп артып калган.

С. ХУНУ.

ШЫДЫРАА КӨЖҮНҮН ДУГАЙЫНДА

Аяк шайын аартар ора. Аалтар кайып шигилдер. Орус шымакыраа школаның укедизлектеринин бирээни, Россияга шымакыраа болгал-дарын эгелешкен Александр Петров (1894—1967 чч.) 1812 чылда Ала-Чуртун дайын доозулган соода, элөөн каш чылдар эртекеде (1824 ч.), полководцу Кутузовтуң улуг тилегиңизге турскааткан. «Наполеонун Москванда Париже дедип чоруткан» деп 14 көштүг шымакыраа болгал-дары чогааткан, парлан тарат-кан.

А. Петровтуң ол чогаалы амга чедир, 160 ажык чылдар иштинде алдардыг, хой күш-түг шымакыраа болгалдым бо-луп артып калган.

Автор ол болгалды тургу-зарда шымакыраа халатун «Ы-дэр көзөвези «Москва», «Н-тук» «Париж» деп алап алган.

Ойяң эгелээрде шымакы-рын аяк талазы «Кутузовтуң шерин» 8 фигуралыг, кара талазы — «Наполеонуту» 14 фигуралыг.

Наполеонун Россияга хал-дай кирген а-шериң дайын үезинде өртөгөн турган. Москва хобайлан туңду сүрген төөгүдүг тикелсеге Кутузо-втуң атыгы шериниң башка-рыктымы казак, атаман Була-товтуң оза роолдуг болганын төөгүтө көргүскенин барым-даалаш, автор ол болгалдын эг таланың аян ады артыган болгалдын болгаш үч оол-дарын күжүгө даянган ба-за дайынын тургун ажал-лаш, кара поныны (Наполе-онун) «Ы» хооноктен түлүр шалап эгелеш, 13 дугаар көш-биле «Н-тук сүртүп ки-риптер.

Паразымың 14-ку көште «Н-тук» кара ною матка олу-рутар («Париж» ол).

Кыска рассказ

Бо бодаганы көрүп, сай-гарып олтурган дуржулгалыг шымакыраа кижиге, мындыг бир байдалды чере эскерип каап-тып болур.

Ол мындыг. Кажан болгалта шигитири орту чоошудай ту-руп үлөс, ак атыртын бир-бизиниң элелетип коюнуң соода кара ною матка олу-рутар байдал тыптып келер. Алаа орустун шерин Наполе-онун шерин бүтүзэлсе, оң бола тууду алыр арга тур-ган. Ону автор бодурубаан-ны ужуру мылдыг.

Кажан Кутузовтуң шерин барын чүчө француздарын дун-хун чок сүртүп, ойдамын бар чыдар үлө. Россияныг девианскаа «Береина» деп адаар земин Наполеонун шерин шугууң кежиң турла, шала далаашканы таарым-чалыг байдалды орустун ше-риг кескертке ажаллап шыла-лай барганын дайын оон ушукун үс бээр аргамы а-панын төөгүдө көргүскенин бодурубаан, бодаганың автору шымакыраа ол чараш удулун эрттиркен, француз-тарын шугу-ла боттарыны «Кежээңиң» барып чыла ша-панын көргүскөн.

Ам ол чараш бодаганы кө-жүрүп, тыварыкың беткеде, оң туружун көрүткөңиңер!

Ая тазы: Крп2, Фп1, Ке2, Кп1, Срб пмх2, с5, д4 (шугу 8 фигуралы).

Кара тала: Крп1, Лп4, Лп6, Ка5, Кд8, Сс3, пм24, д2, с4, е7, е6, 12, с4, q7 (шугу 14 фигу-ралы).

Бодаганың сайгарыл тып көрүп өртөм шымакыраага ажалым.

Бодаганың аргамы тыпкан болгаш тыва дылга тайыл-бырал бижээ.

М. МЕНДУМЕ.

ЧАРЛАЛАР

Вторчерметниң Кызылда ба-зым 1987 чылдың январдыг эгелеш металлдомарны ду-жаакчылардан машина буру-зунге № 19 майкы Эдуард ху-лээп алыр дужаарың ак.

ВЛКСМ Тыва обкомунуң делегей амыктарынның тур-изиниң бюрору «Спутник», «Даштыр хун» маршрут-тарыга тематиктиг аян-чорукту амыктарын бугу бөктө-ринге республиканың дара-зында маршруттарыгга чору-дуп турар:

— өөрешкелдерге, студент амыктарга Сарыг-Септе, Ту-рар хоорайже, Бок суурже, Шунское суурже;

— ажалдап турар болгаш обшестелерде турттал ту-рар амыктарга «Тайга» стан-цияныг, Шунское суурже, мурунныг дуржулаа маршру-дунче;

— колдөз амыктарга Кызыл хоорайже театрга баары-биле кады тематиктиг аян-чорукту организацила чорудуп турар.

Аян-чорук кылып чоруу-лары транспорту-биле, ажал-лар бажыларынга чуртта-лар, чөмөңгү, экскурсия программалы-биле хандырар.

Аян-чорук организацила чор-дур талазы-биле айттыр-лары чурттал турар чериниң ажалы-биле ВЛКСМ хоорку-мунга, райкомдарыгга, аян ВЛКСМ обкомунуң делегей амыктарынның тургизиниң бюроруң чорудар. Телефону — 2-40-20.

11.40, 13.00, «Кинодуб»: «Го-порт 01» 15.00 «Тайное пу-тешество» 16.40, «Зим-няя вишня» 18.30, 20.20 ша-ктарда.

«КАА-ХЕМ»: «Потерешени-претсени не имеют» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кинодуб»: «В мире музыки», «Чайков-ский» 15.00, «Ужасная бе-лая и рай» 18.00, «Прости» 20.00 шактарда.

КАРАК ШООЗУН КАМГАЛААРЫ

Ырадыр көрүп шыдаа-ның дугайында амгы үдөх-хой күтүлгү болза бижил турар. Ол билдирер, школа доозуу-чуларын беш кижиян би-розияның карактарынын шоо багал болуп турар. Ыра-дыр көрбөс кижилер карак шили чокта, чогуулаа турар чүвөлери эки көр. Аны-агы хемээлдерде турар чүд-лерге карактарын көрүп чачыкканын аккомодация деп алаар. Чижээлээрге, дээрже көрөшт, чооту стол кырында чедир номче шилтири дээр еске-дэр.

Ала-нелер ажы-толу бүгү тала-биле сайыраңгай кижилер болурун күзөр. Школа программалык белектерешти-руг азы ол музунг школа-зыгга, азы-бүрү бөлүнгере кижиге, телекыдыкталарыг хойбу иррүт турар. Ол бүтү

Эмчинин сүмези

болгаш бажынын сонгаларын-га хой төктерини салбаа-чогуру. Холун эрттир чырык эртенге сонга пөзүн аслаза эки. Уруларын карактарынын ажалдарынын долу хөөр-лестинери ады харыныга чедер. Ол үезинде уругун карактарынын шоо багал бай-далга дүргөн алаар. Ындыгыг бо үезинде уругун кар-рактарынын шоо багал чүд-лерден, артык күш үндүрө-ден камгалаары чутула. Би-чиг уруларын чуртула ки-чезинге чурдуру, дараары база азы-бүрү дурдулур кы-лым чүтө 10—15 минута бо-лур болза эки. Ол кичээлдер-ниң арзымыа шимчегер оюннаны ойнадыр алаан.

З. МАТРАКШИНА.

Кызылдан

17.45 — «Орус аылды өре-нин тур бис». Названова шко-ланыг белеклек класстарынның өөрешкелдерине телешкола. 18.00 — Телеселдээр. 18.15 — Делегей байдалың дугайында беседа. 18.25 — Телеселдээр.

МОСКВАДАН

18.35 — Ленинга комсомол аттыг театрың филм-шын-яныг баштайгы көртүзү. «Черни болгаш хурун өмү-зүлдеңер». (Хорая). Автор — И. Друце. Часпала (1930) — «Тамитың уунаар, чаш-тар». 21.00 — «Уе». 21.35 — Баскетбол. Кубок электелери-ниң маргалазы. Эр ажилер. «Хушенту» (Испания) — ЦСКА. 22.55 — Бүгүн деле-гейде. 23.10 — 23.55 — Делегей.

Кино

ЯНВАРЬ 28-те

«НАВЫРАЛ»: «Верую в любовь» 18.40 «Нейлонова блка» 20.30 «Там, где нас нет» 9.20, 11.10, 13.00, 15.00, 16.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка стран-стей» 9.40, «Ну, погоди».

Республикага шокар булу-таар, чамдык черлерге биче дар таар. Хат кошкак. Дүң агаарың температуразы 18 —